

XIV–XV A. VILNIAUS KATEDROS STATYBOS ISTORIJA

Vilniaus katedra ir jos istorijos bei architektūros tyrimai – viena iš įdomiausių mūsų istoriografijos temų, be to, nuo šios temos interpretacijos priklauso dalies kitų svarbių kultūros ir meno, religijos istorijos klausimų aiškinimas. Nepaisant to, kad jau nuo XIX a. vidurio mokslininkų dėmesys svarbiausiajai mūsų bažnyčiai nesilpsta, šioje srityje vis dar esama nemažai neatsakytų klausimų. Vienas iš tokių ne iki galo ištirtų statybos periodų – laikotarpis iki XV a., t. y. iki jos perstatymo Vytauto laikais.

Šiame straipsnyje siekiama apibendrinti architektūrinius, istorinius, archeologinius tyrimus ir patikslinti ankstyvosios Katedros statybos etapus, jos architektūrinės išraiškos kaitą.

1931–1932 m. archeologiniai radiniai Katedros požemiuose davė svarbių duomenų jos istorijos tyrimams, o naujas postūmis tyrimams buvo gautas 1973–1974 m., kai archeologinių tyrimų metu po dabartinio pastato pamatais buvo išaiškintos kvadratinio plano pastato liekanos su keraminių glazūruotų plytelių grindų fragmentu. Ilgainiui, nustačius, kad pastato sienų mūras yra dviejų etapų, senesnę jų dalį imta sieti su XIII a., iškelta prielaida apie Mindaugo laikų Katedrą, vėliau esą perdirbtą į Perkūno šventyklą, ant kurios pamatų daugiau nei po šimto metų Jogaila atstatė katalikų bažnyčią¹.

Šiuo metu gilesni istorinių šaltinių tyrimai, naujais metodais tiriami archeologiniai radiniai atveria naujas ankstyvosios katedros istorijos interpretacijos galimybes.

2000 m. Kęstutis Katalynas paskelbtame straipsnyje „Vilnius XIII amžiuje. Mitai ir faktai“ aptarė dažniausiai kartojamų teiginių apie katedros vietoje buvusią pagonių šventyklą ir apskritai XIII a. I p. mūro architektūrą Vilniuje pagrįstumą, parodydamas, kad jie nėra paremti visapusiškais tyrimais ir mokliškai argumentuotais įrodymais². 2006 m. išleistoje knygoje „Vilniaus plėtra XIV–XVII a.“, apibendrinęs archeologinių ir istorinių tyrimų duomenis, jis taip pat teigė, kad „ankstyvasis mūrinis kvadratinis kulto pastatas“ datuotinas ne anksčiau kaip XIV a.³.

Darius Baronas naujai aptarė mito apie Perkūno šventyklą Vilniuje kilmę, sutelkdamas dėmesį į rašytinius šaltinius, kuriuos perskaitė naujai, atsižvelgdamas į jų kilmės laikui ir vietai būdingas

¹ Šių tyrimai ir archeologinių duomenų interpretacijos apibendrintos knygoje: Kitkauskas N., *Vilniaus pilys. Statyba ir architektūra*, Vilnius: „Mokslas“, 1989 ir Kitkauskas N., *Vilniaus pilys. Istorija, statyba, architektūra*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012.

² Katalynas K., „Vilnius XIII amžiuje. Mitai ir faktai“, in: *Kultūros paminklai*, 2000, Nr. 6, p. 213–215.

³ Katalynas K., *Vilniaus plėtra XIV – XVII a.*, Vilnius: Diemedžio leidykla, 2006, p. 33.

mąstymo kategorijas⁴. Aptardamas Jano Dlugošo *Analuose* aprašytą lietuvių krikštą ir Vilniaus katedros įkūrimą ir vėlesniuose veikaluose šio teksto bei kitų dokumentų (Jogailos fundacinės privilegijos, popiežiaus Urbono VI bulės) pagrindu plėtotas šio įvykio aprašymo versijas, autorius puikiai parodė, koks klaidinantis gali būti pažodinis senosios literatūros suvokimas. Istorikas ypatingai giliai išanalizavo šaltinius, nušviečiančius pranciškonų veiklą Lietuvoje, aktualizavo ankstyvųjų jų namų ir bažnyčių Vilniuje vietos nustatymo klausimą ir ragino naujai pažvelgti į galimą seniausių mūrų po katedrą paskirtį ir statybos laiką, siūlydamas juos sieti su XIV a. pr. pastatyta pranciškonų bažnyčia, arba su Jogailos 1387 m. pastatyta Katedra⁵. Pastarąją versiją D. Baronas laiko labiau tikėtina, tačiau, mano nuomone, jai prieštarauja kiti šaltinių ir mokslinių tyrimų duomenys. Pasak G. Vaitkevičiaus, stratigrafiškai nustatytas žemės paviršiaus lygis ankstyviausiai Vilniaus mūrinei bažnyčiai priskiriamų mūrų statybos laikotarpiu (susidaręs prieš pradėdant kasti pamatų duobę ir jau sienai esant) yra datuojamas XIV a. I p. (jo apačioje rasti medžiai, kirsti 1212 – 1313 m., o viršuje – medinis kelio grindinys, kuriam panaudota 1328 m. kirtimo mediena)⁶. Pastaraisiais metais Rutilė Pukienė paskelbė keletą straipsnių, aptariančių naujus Žemutinės pilies radinių tyrimo dendrochronologiniais metodais rezultatus. 2009 m. paskelbta, kad seniausi mediniai pastatai Gedimino kalno šiaurinėje papėdėje ir į rytus nuo Šv. Kazimiero koplyčios yra datuoti XIII a. II p. (po 1260 m.), o seniausios kol kas žinomos su mūro konstrukcijomis pilyje susijusios lentos yra iš 1326–1327 m. žiemą kirstų medžių⁷. Šie duomenys nepaprastai svarbūs ir Katedros mūrų datavimui.

Numizmatikos tyrinėtojas Eduardas Remecas, remdamasis monetų radinių Žemutinės pilies teritorijoje tyrimais, kvestionavo naujausioje istoriografijoje įsitvirtinusių 1419 m. Vilniaus gaisro datą, siūlydamas grįžti prie ankstesnės 1399 m. versijos (gaisro data yra reikšminga Katedros statybų raidos nustatymui). Analizuodamas archeologinių tyrimų metu rastų Vytauto kaldintų monetų datavimą ir jų radimvietes jis priėjo išvados, kad pilis nusiaubęs gaisras galėjo įvykti XIV ir XV a. sandūroje, o tvarkymo darbai vyko XV a. pr.⁸. Ankstyviausi mūriniai pastatai ir mažojo aptvaro gynybiniai įtvirtinimai, jo nuomone, gali būti datuojami XIII a. pab. – XIV a. I puse. Autorius atmetė Mindaugo katedros idėją kaip neturinčią pagrindo, bet suabejojo ir Kitkausko nustatytu „vytautinės“

4 Baronas D., „Perkūno šventykla Vilniuje: senų mitų ir naujų mokslinių tyrimų nederė“, in: *Naujasis Židinys–Aidai*, 2012, nr. 7, p. 442–447.

5 Baronas D., „Perkūno šventykla Vilniuje: senų mitų ir naujų mokslinių tyrimų nederė“, p. 446; D. Baronas, *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.*, Vilnius: Aidai, p. 2010, p. 75–76.

6 Vaitkevičius G., *Vilniaus įkūrimas*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2010, p. 59–60.

7 Pukienė R., „Vilniaus Žemutinės pilies teritorijos užstatymo raidos dendrochronologiniai tyrimai“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai ir jų atkūrimas europinės patirties kontekste*, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2009, p. 85–96.

8 Remecas E., „Vilniaus gaisro datavimo problematika: ar tikrai Vilniaus pilis sunaikino 1419 m. gaisras?“, in: *Lietuvos pilys*, Nr. 6, 2010, p. 76–91.

Katedros planu. Jis taip pat kritikavo bandymus sieti pranciškonų šventovę su radiniais po katedra, nes seniausius mūrus su keraminių plytelių grindimis jis priskyrė XIV a. pab. Jogailos statytai bažnyčiai, o jų perstatymą priskyrė Vytautui. Tuo pačiu didžiosios gotikinės katedros statyba nukeliama į XVI a. pr. Vis dėlto, mano nuomone, čia išvados padarytos skubotai.

Tolesniems svarstymams apie Katedros statybos etapus itin svarbūs yra N. Kitkausko nustatyti katedros grindų lygiai ir jų santykis su kitais architektūriniais elementais⁹. Žemiausiai esančios glazūruotų keraminių plytelių grindys N. Kitkausko archeologinių tyrimų metu buvo rastos apie 2, 45 - 2,50 m. gylyje nuo tuometinio katedros grindų lygio (tik reikia pastebėti, kad nėra neginčiamų įrodymų, kad šios grindys dengė visą „kvadratinio pastato“ plotą – jų rasta tik du fragmentai prie vakarinės sienos vidinės pusės). Apskritai kalbant apie šį statinį reikia pripažinti, kad nėra neginčiamų įrodymų, kad tai išties būtų sakralinio pastato, be to, neišku ar išvis tai buvo bendru stogu dengtas pastatas. Ties pastato pietryčių bei šiaurės vakarų kampais bei prie pietinės sienos aptikti kontraforsai yra su sienomis nesujungti, tik prie jų priglauti, be to, viename iš jų rasta įmūrytų keraminių grindų plytelių nusitrynusia glazūra, o tai rodo, kad sienų atramos buvo primūrytos vėliau, jau išardžius „kvadratinį pastatą“ ir jame buvusias plytelių grindis¹⁰. Pastato vakarinėje pusėje rastas mūras, taip pat yra tik priglautas prie jo sienos, bet su siena nesujungtas, taigi, jei tai buvo bokštas – jis irgi tikriausiai statytas vėliau. Tai patvirtina ir archeologiniais duomenimis paremta N. Kitkausko išvada, kad tarp senojo „kvadratinio pastato“ ir bokšto praėjimo nėra buvę¹¹. Taip pat nėra neginčiamų įrodymų, kad presbiterija funkcionavo kaip šio pastato dalis, nes, kaip nurodė N. Kitkauskas, presbiterijos mūro likučiai yra statyti anksčiau, ryškiai skiriasi jų mūsų skiediniai, be to, tarp „kvadratinio pastato“ keraminių plytelių grindų lygio ir presbiterijos grindų lygio būtų net 60–70 cm aukščio skirtumas¹². Taigi, „kvadratinio pastato“ sutapatinimas su sakraliniu pastatu, galbūt, tėra vėlesnės situacijos „perkėlimas“ į ankstesnį laikotarpį.

Galima kelti prielaidą, kad seniausio mūro likučiai, N. Kitkausko identifikuoti kaip pirmosios bažnyčios presbiterija, bet, tyrimų duomenimis, stovėję anksčiau už „kvadratinį pastatą“, yra sietini su Gedimino laiškų pranciškonų bažnyčia, o „kvadratinio pastato“ raidos etapai ir jo viduje aptiktų mūrų fragmentų statybos laikas bei paskirtis dar laukia tolesnių interpretacijų¹³. Galbūt juos įmanoma susieti su Vilniaus pilies teritorijoje vėliau vėl veikusiais pranciškonų namais, sunaikintais apie 1369 m. Galima apibendrinti, kad seniausių mūrų po katedra, t. y. vadinamojo „kvadratinio pastato“

⁹ Kitkauskas N., *Vilniaus pilys*, 2012, p. 191, il. 252.

¹⁰ Kitkauskas N., *Vilniaus pilys*, 2012, p. 174.

¹¹ Kitkauskas N., *Vilniaus pilys*, 2012, p. 174, 185.

¹² Kitkauskas N., *Vilniaus pilys*, 2012, p. 188.

¹³ Nuomonė, kad šioje vietoje reikėtų likalizuoti pranciškonų bažnyčią, istorikų šiuo metu labiausiai palaikoma. Žr.: *Lietuvos istorija*, t. III: *Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų. XIII a – 1385 m.*, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 290.

paskirtis iki šiol nėra nustatyta, taip pat reikia pripažinti, kad neturime atsakymo į visus su šio pastato aplinka susijusius klausimus.

Pereinant prie bažnyčios statybos Jogailos laikais, reikia akcentuoti, kad pasirengimas valstybės krikštui galėjo ir netgi turėjo prasidėti dar prieš 1386 m. Misijų kraštuose, prieš oficialų šalies krikštą siekta pakrikštyti kuo daugiau žmonių, tad jau nuo 1385 m. pradžios, nuo Jogailos piršlybų ir pažado apkrikštyti savo pavaldinius, galėjo būti pradėti pasirengimo darbai. Ši veikla turėjo būti pavesta pranciškonams, kurie atnaujino veiklą Vilniuje tarp 1378 ir 1387 m.¹⁴. Įdomu, kad vyskupas Andriejus kunigaikščio Algirdo laikais kaip misionierius lankėsi Lieuvoje, gyveno ir Vilniuje. Ar negali būti, kad jo iniciatyva Jogailos laikais pilies bažnyčia ir galėjo būti parinkta vieta, susijusi su ankstesne pranciškonų misija? Visuotinai įsigalėjęs teiginys, kad pirmąją bažnyčią Jogaila Vilniuje pastatęs 1387 m., tačiau jau anksčiau pastebėta, kad tų metų vasario 17 d. išduotoje Jogailos privilegijoje bažnyčia jau minima kaip esanti - „Vilniaus pilyje pastatyta, įrengta ir Visagalio Dievo, Šlovingos Mergelės Marijos, Visų Šventųjų, vyskupo Stanislovo ir išpažinėjo Vladislovo šlovei bei garbei pašvęsta¹⁵ bažnyčia“, ją siekiama papildomai aprūpinti ir iškelti į katedros rangą¹⁶. Akivaizdu, kad kad pirmasis Vilniaus katedros pastatas turėjo būti baigtas jau iki 1386 metų rudens (nes žiemą statybos nevykdavo), o gal ir dar anksčiau.

Matyt dėl būtinybės pastatyti bažnyčią greitai buvo nutarta pritaikyti jai jau esančius mūrus. Vykdam šiuos darbus „kvadratinio pastato“ viršutinė dalis buvo nugriauta, ir ant tų pačių pamatų statytos naujos sienos. Kaip įprasta, pirmiausia turėjo būti pastatyta presbiterija (kuri visai neišliko), taip pat ir prie jos iš šiaurės priglausta zakristija. Šios dalys pristatytos rytinėje „kvadratinio pastato“ dalyje, jos mūrytos gausiai naudojant plytas, surištas rusvu skiediniu - tą rodo archeologinių tyrimų metu rastos presbiterijos ir zakristijos griuvenos, suverstos vienoje vietoje XV a. pradžioje, po gaisro ruošiant vietą „vytautinei“ katedrai¹⁷. Tarp griuvenų rasta daug plytų su prilipusiu skiediniu, kai kurios plytos su braukomis, būta ir perdegtų. Remiantis Vytauto Levandausko tyrimais galime teigti, kad tokios plytos Lietuvos mūro architektūroje paplito tik XIV a. II p.¹⁸. Be to, rasta taip pat nerviūrinių plytų ir skliautų mūro fragmentų, nemaža tinko su polichromine tapyba, taigi akivaizdu, kad šios dalys buvo gotikinės. Navų dalyje pastatui „virstant“ bažnyčia jo sienas parėmė kontraforsai,

¹⁴ Baronas D., *Vilniaus pranciškonų kankiniai*, p. 98.

¹⁵ Lotynų kalba šioje vietoje naudojamas žodis „consacrata“, tad gal galima kelti prielaidą, kad pirmoji bažnyčia 1386 m. jau buvo ir konsekruota?

¹⁶ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. Jan Fijałek, Władysław Semkowicz, t. 1, Kraków: Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności, 1932, s. 4.

¹⁷ Kitkauskas N., *Vilniaus pilys*, 1989, p. 103; Kitkauskas N., *Vilniaus pilys*, 2012, p. 180.

¹⁸ Levandauskas V., *Lietuvos mūro istorija*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2012, p. 153, 283.

sumūrytos perdangai paremti numatytos atramos¹⁹. Atrodo, darbų eigoje atsitikus kažkokiai nelaimei ar dėl kitų priežasčių bažnyčios navų dalis iš dalies buvo nugriauta (ar sugriuvo), o po kurio laiko statyba buvo tęsiama naudojant kitą rišamąją medžiagą, tikriausiai ir kitų meistrų (tuo galima būtų paaiškinti mūro su rusvu skiediniu buvimą apatinėse atramų ir kontraforsų dalyse, o vėliau tiesiai virš jo kylantį gotikinį mūrą su šviesiu pilkšvu skiediniu)²⁰. Šiam statybos laikotarpiui priskirtinos raudonų plytų grindys, tyrimų metu buvusios 1,91 – 2 m gylyje. Bažnyčios sienas skaidė dideli gotikiniai langai, tačiau jos architektūroje yra ir keistų, sakraliniams pastatams nebūdingų bruožų - vakariniame fasade nebuvo portalo, į pastatą įeiti galima buvo iš šiaurės ir, galbūt, iš pietų pusės. Tuo tarpu vakarinėje sienoje rastas kiaurai ją išvestas latakas vandeniui nubėgti, kurio funkcija iki šiol nėra išaiškinta²¹. Šis latakas, mano nuomone, leidžia hipotetiškai spėti, kad bažnyčios navų dalyje iš pradžių buvo įrengta laikina baptisterija, t. y. krikštykla, sujungta su liturgijai skirta presbiterija. Teiginys, kad lietuviai buvo krikštijami Vilnios upėje, nesiremia jokiais patikimais duomenimis ir yra abejotinas, juolab, kad pagrindinė krikšto akcija, kaip rodo istoriniai duomenys, turėjo vykti šaltuoju metų laiku, t. y. 1387 m. vasario – kovo mėnesiais, kai į Vilnių atvyko diduomenės atstovai, vėliau dar per tų metų Velykas²². Prielaida, kad krikšto apeigoms galėjo būti skirtas specialus statinys, remiasi tiek krikščioniška tradicija, tiek kitose Europos šalyse archeologų rastomis panašių statinių liekanomis. Manoma, kad misijų kraštuose galėjo būti buvo statomos baptisterijos kaip paprasti mūriniai pastatai, vėliau jie būdavo perstatomi į bažnyčias (pavyzdžiui, Poznanėje atrasti kvadratinio plano numanomos X a. pabaigoje pastatytos baptisterijos pamatai po dabartine katedra)²³. Galbūt su krikštyklos baseino įrengimu sietinas ir pirmosios Vilniaus bažnyčios centre, apie 50 cm žemiau grindų rastas akmenų ir degto molio grindinys.

Šį ankstyvąjį sakralinį pastatą pertvarkant į Katedrą darbai turėjo vykti labai greitai – iki kitų metų pavasario. Popiežius Urbonas VI oficialiai patvirtino vyskupijos steigimą 1388 m. kovo 12 d. bule, o tų metų gegužės 7 d. Katedra buvo konsekruota²⁴. Prieš šias iškilmes turėjo būti įrengtas 1,17 m pločio portalas bažnyčios vakariniame fasade (todėl užpiltas ir iš dalies nugriautas vandens

¹⁹ Neaišku kokios buvo stogą laikiusios atramos. Pirmuoju statybos etapu nebuvo pastatytas piliastras prie vakarinės sienos, tad tikėtina, kad iš pradžių pastatyti tik keturi pilioriai. Pavyzdžiui, XIV a. Prūsijoje labai retai po sienų išmūrijimo iškart buvo mūrijami skliautai – paprastai iš pradžių būdavo uždengiamas stogas. Skliautai, o kartais netgi ir juos remiančios atramos buvo mūrijami vėliausiai – tai buvo paskutinis statybų etapas, žr.: *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230-1454)*, Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1995, s. 165.

²⁰ Apatinėje dalyje jos mūrytos dar iš akmenų, aukščiau – iš plytų, rištų gotikiniu būdu, fasaduose buvęs perdegtų trumpinių plytų ornamentas.

²¹ Kitkauskas N., *Vilniaus pilys*, 2012, il. 224.

²² *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sud. Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2006, p. 49.

²³ Kurnatowska Z., „Baptysterium poznańskie“, in: *Slavia Antiqua*, 1998, Nr. 39, s. 51–69.

²⁴ Kirkor A. H., *Bazylika litewska*, Kraków, 1886, s. 14.

nutekėjimo kanalas), suklotos naujos raudonų plytų grindys (rastos apie 1,71 m gylyje), pastatyti gotikiniai puspilioriai²⁵ (galbūt ir nauji aštuonkampiai pilioriai).

Netrukus prie katedros buvo pastatytos koplyčios. Šiaurinėje pusėje esantį priestatą galima identifikuoti kaip 1397 m. vyskupo Andriaus funduotą koplyčią. Tai, kad po ja nėra kriptos, gali reikšti, kad vyskupas turėjo būti palaidotas pačioje koplyčioje, prie šiaurinės sienos. Tuo tarpu pietinėje pusėje buvusi koplyčia su sienų tapyba puošta kripta, tikėtina, buvo skirta Katedroje palaidotiems Jogailos broliams, Mstislavlio kunigaikščiui Kazimierui Karigailai, žuvusiam ginant Vilnių 1390 m. ir Aleksandrui Vygandui, mirusiam 1392 m. (minima, kad jie buvo palaidoti viename kape)²⁶. Karigailos nužudymas turėjo didelį atgarsį to meto visuomenėje, minima, kad jo atminimui Lietuvoje buvo statomi akmeniniai kryžiai²⁷. 1396 m. Vytautas, Jogailai leidus, užrašė katedros kapitulai žemės valdų, įpareigodamas kasdien aukoti skaitytines mišias už abu katedroje palaidotus Jogailos brolius²⁸. Pasak Dluogošo, abiejų šių Jogailos brolių palaikai vėliau buvo pervežti į Krokuvą²⁹. Katedros gaisras ir vėliau Vytauto įvykdytas jos perstatymas, kurio metu ši kripta sunaikinta, ir turėjo būti palaikų perkėlimo priežastimi.

Kaip minėta, nėra vieningos nuomonės dėl Vytauto įgyvendinto katedros perstatymo laiko ir masto. Šios problemos sprendimui itin svarbi Vilniaus gaisro datavimo problema, todėl prie jos dar verta truputį stabtelėti. E. Remecas gan įtikinamai pagrindė 1399 m. datą archeologinių radinių, pirmiausia – monetų radimviečių analize. Bet ir rašytinių šaltinių duomenys kol kas nebuvo visapusiškai įvertinti. Iki šiol nustatant gaisro datą daugiausia remiamasi Dinaburgo komtūro laišku ordino magistrui, rašytu Liksnoje penktadienį prieš Šv. Gertrūdos iškilme³⁰. 1399 m. šv. Gertrūdos šventė (kovo 17 d.) buvo sekmadienis, taigi pasakymas „penktadienį prieš Šv. Gertrūdą“ atrodo logiškas ir laišką reiktų datuoti kovo 15 d.. Tuo tarpu 1419 m. kovo 17 d. buvo trečiadienis, tad minėtas apibūdinimas neatrodo tinkamas, nes tarp penktadienio ir Šv. Gertrūdos dienos įsiterpia sekmadienis, kuris ir turėtų būti nurodytas datuojant laišką³¹. Tačiau ankstesni tyrėjai praleido pro

²⁵ N. Kitkauskas šiuos architektūrinius elementus vadina piliastrais.

²⁶ Voronin V., Lenkijos karalius, besiilsintis ramybėje ne Krokuvoje: Aleksandro Jogailaičio palaidojimo Vilniuje aplinkybės, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, sud. Daiva Steponavičienė, Vilnius: Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija, 2007, p. 44.

²⁷ Ragauskas A., „XIV–XVI a. pradžios Vilniaus žemutinės pilies istoriniai šaltiniai“, in: *Vilniaus Žemutinė pilis XIV – XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos*, sud. Raimonda Ragauskienė, Vilnius: Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“, 2006, p. 55.

²⁸ Balinskis M., *Vilniaus miesto istorija*, Mintis, 2007, p. 141.

²⁹ Dluogošas, *Historia Polonica*, t. 1, p. 134 – 135.

³⁰ Datuojant laišką buvo atsižvelgiama ir į kitas jame minimas realijas, pavyzdžiui į paminėtą taikos sutartį su totorių chanu ir Vytautui dovanotą kupranugarį. Šie faktai buvo interpretuojami nevienareikšmiškai, nes Vytautas sutartis su totoriais sudarė ne kartą. Vis dėlto, Edyga, su kurio vardu siejamas kupranugario dovanojimas, istorikų minimas 1399 m., pasirengimo Vorklos mūšiui kontekste. Žr.: Gudavičius E., *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 201.

³¹ „Penktadienis“ prieš šv. Gertrūdą tuomet turėtų būti kovo 12 d.

akis dar vieną nuorodą – Dinaburgo komtūras tame pačiame laiške užsimena, kad „Vytautas žadėjęs per Verbų sekmadienį ir per Velykas būti Gardine“, todėl pasikvietė pas save Manvydą, kuris atvyko labai susikrimtęs, kad Vilnius sudegęs³². Pažvelgus į 1399 m. kalendorių matyti, kad Verbų sekmadienis tais metais buvo švenčiamas kovo 24 d., taigi vos savaitei praėjus po Šv. Gertrūdos dienos, tad šių aplinkybių paminėjimas laiške atrodo logiškas. Tuo tarpu 1419 m. Verbų sekmadienis buvo balandžio 11 d., taigi net po mėnesio nuo laiško rašymo dienos. Be to, tyrėjai neatkreipė dėmesio į dar vieną Dinaburgo komtūro laišką, rašytą ordino didžiajam magistrui iš Liksnos „antrą savaitę po Velykų oktavos“³³. Rašančiojo asmens ir vietos sutapimas, o taip pat ir laiko panašumas verčia suklusti. Pranešdamas iš savo pasiutinio gautas žinias, komtūras informuoja didįjį magistrą, kad Vytautas yra Trakuose, kur nori išbūti dar 12 savaitių, o Vilniuje dėl didelio karščio nuslinko pilies kalno šlaitas ir užgriuvo Manvydo namą su visu turtu³⁴. Sunku įsivaizduoti Lietuvoje alinančius karščius pavasarį, todėl tikėtina, kad šlaitas nuslinko gaisro pasekmėje. Kadangi 1399 m. Velykos buvo kovo 31 d., tad laiškas turėtų būti rašytas balandį. Žinoma, kad 1399 m. balandžio 3 d. Vytautas tikrai jau buvo Trakuose, tą dieną čia jis užrašė Berežinos žemes Vilniaus kapitulai. Ar tik nebus šis užrašymas susijęs su nuo gaisro nukentėjusios katedros reikmėmis? Įdomu, kad po to sekė dar keli Vytauto užrašymai Vilniaus vyskupui ir kapitulai (1407 m., 1410 m., 1411 m. ir 1412 m.)³⁵. 1415 m. užrašyme kapitulai tiesiogiai nurodyta, kad jis susijęs „su gausiais ir įvairiais katedrinės bažnyčios trūkumais“³⁶. Kaip argumentas gaisro datavimui 1419 m. kartais pasitelkiamas tų metų birželio 11 d. Rastenburgo komtūro laiškas, kuriame rašoma, kad Vytautas įsakė nedelsiant atstatyti ir patobulinti Aukštutinę pilį, nukentėjusią per daug žalos Vilniui padariusį gaisrą³⁷. Tačiau šis laiškas neįrodo, kad minėtas gaisras įvyko tais pat metais, jis tik rodo, kad pilių ir Katedros atstatymas vyko palaipsniui ir gan ilgai. Kaip galima spręsti iš 1413 m. žinutės, kurioje minima „medinė menė“, mūrinėje Žemutinėje pilyje tuo metu galėjo stovėti medinė Vytauto rezidencija³⁸. Žinoma, jau XIV a. vadinamame mažajame aptvare būta reprezentacinių mūrinių pastatų (pavyzdžiui, puošniame pastate, archeologų žymimame sutartiniu M3 ženklų³⁹), gyvenamųjų patalpų galėjo būti ir bokšte M20A. Šie pastatai nukentėjo 1399 m. gaisro metu ir po to buvo nugriauti.

³² Balinskis, *Vilniaus miesto istorija*, Mintis, 2007, p. 168–171. Laiško lietuviškame vertime vietoj „Verbų sekmadienio“ kažkodėl rašoma „apie sekmadienį balandį“.

³³ Laiško kopiją paskelbęs M. Balinskis spėjo, kad jis gali būti parašytas apie 1396 m.

³⁴ Balinskis M., *Vilniaus miesto istorija*, p. 162–167.

³⁵ Balinskis M., *Vilniaus miesto istorija*, p. 148.

³⁶ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. Jan Fijałek, Władysław Semkowicz, t. 1, Kraków: Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności, 1932, s. 98 – 99.

³⁷ *Codex epistolari Vitoldi, Magni Ducis Lituaniae, 1376–1410*, wyd. A. Prochaska, Kraków, 1882, s. 450.

³⁸ Kitkauskas N., *Vilniaus pilys*, 2012, p. 23. N. Kitkauskas spėja, kad ši menė galėjo būti tik viduje iškalta medžiu, tačiau vienokiai ar kitokiai teksto interpretacijai trūksta duomenų.

³⁹ Neatmestina ir tikimybė, kad būtent šį namą Jogaila XIV a. pab. dovanojo pirmajam Vilniaus vyskupui.

Vytauto pastatyta katedra buvo gerokai didesnė už ankstesnę, stačiakampio plano halė, su integruota presbiterija, vidaus erdvę į tris navas dalino aštuonios piliorių poros ir puspilioriai prie rytinės ir vakarinės sienos. Presbiterija buvo įrengta vidurinėje navoje – ji prasidėjo tarp ketvirtos ir penktos stulpų poros ir tęsėsi iki rytinės sienos. Navos buvo dengtos nerviūriniais skliautais, o didelius aukštus langus skaidė plytų rėmai ir viršuje puošė masvercai⁴⁰.

Panašios bažnyčios su lygiai užbaigta rytine siena XIV a. ypač mėgiamos buvo Vokiečių ordinui priklausiusioje Varmėje⁴¹. Vytauto ryšiai su ordinu yra plačiai žinomi. Kad statant Vilniaus katedrą jis galėjo naudotis Vokiečių ordino meistrų paslaugomis yra pilnai tikėtina, be to, nors ir netiesiogiai, tą rodo ir rašytiniai šaltiniai. 1407 m. liepos 3 d. laiške Vytautas prašė Ordino magistro atsiųsti mūrininką⁴². Apie 1414–1415 m. Vytauto dvare dirbo mūro meistras Radike (Ratkhe, Retke) iš Karaliaučiaus, minimas laiškuose kryžiuočiams⁴³. Jis priskiriamas prie žymiausių Ordino architektų⁴⁴ (šią pavardę jau XIX a. minėjo Teodoras Narbutas, tik klaidingai susiejo su Šv. Onos bažnyčios statyba). Naująją katedrą rėmė ir Jogaila, kuris 1418 m. iš Krokuvos į Vilnių siuntė meistrus: stiklių, vargonininką, stalių kanauninkų stalėms, taip pat krovinį su langų stiklu, dažais bei kitomis medžiagomis⁴⁵. Įdomu, kad tame pačiame įrašė paminėtas ir patrankininkas (*pixidarij*) Jonas Meisneris (Johann Meysnar), kuris, ko gero buvo siunčiamas varpams lieti, kadangi, kaip rodo istoriniai tyrimai, būtent patrankininkai užsiimdavo varpų liejimu, be to, jie neretai keliaudavo iš vietos į vietą⁴⁶.

Svarbus naujosios katedros vidaus įrangos elementas buvo bažnyčios centre, tarp ketvirtos ir penktos piliorių poros pastatytas Šv. Kryžiaus altorius. 1427 m. popiežius Martynas V suteikė atlydus Didįjį penktadienį aplankiusiems šį altorių ir išklausiusiems mišias katedroje tam tikrų švenčių dienomis bei parėmusius katedros bei minėto altoriaus statybas, remontus ir puošybą. Šiuose dokumentuose šventovė įvardinama kaip „naujai atstatyta“, „naujai įsteigta katedra“ (*ecclesia Vilmensis noviter in cathedralem erecta*)⁴⁷.

⁴⁰ Adomonis T., Čerbulėnas K., *Lietuvos TSR architektūros ir dailės istorija*, t. 1, Vilnius: „Mokslas“, 1987, p. 64.

⁴¹ *Lietuvos architektūros istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*, Vilnius: Mokslas, 1987, p. 126–127; Zink H., *Ermländische Hallenkirchen. Ein Beitrag zur Geschichte der mittelalterlichen Architektur des Ordenslandes*, Königsberg, 1938.

⁴² *Codex epistolari Vitoldi*, s. 150.

⁴³ *Codex epistolari Vitoldi*, s. 297-299, 301, 305-309.

⁴⁴ Turnbull S., Arsyński M., *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1995, s. 155; *Crusader Castles of the Teutonic Knights*, vol. 1, Osford: Osprey Publishing, 2003, p. 39.

⁴⁵ *Rachunki dworu króla Władysława Jagielly i królowej Jadwygi z lat 1388 do 1420*, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków, 1896, s. 390.

⁴⁶ *Rachunki dworu króla Władysława Jagielly i królowej Jadwygi*, s. 390; Žalėnas G., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos bažnyčių varpai ir jų gamintojai*. Daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2015, p. 73-74.

⁴⁷ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, s. 123–126.

XV a. katedros vaizdai suvokti svarbių duomenų teikia žinios apie prie jos ilgainiui pristatytas koplyčias. Duomenis apie jas yra surinkęs ir pateikęs N. Kitkauskas, tad čia noriu tik išryškinti kai kuriuos aspektus. Mano nuomone, tikėtina, kad pirmosios koplyčios šioje Katedroje buvo ne pristatytos prie šoninių navų, bet įrengtos jose, atitvertos grotomis (turimos omenyje Vytauto ir Manvydo funduotos koplyčios). Pavyzdžiui, jau XIX a. M. Homolickis spėjo, kad Vytauto funduotas Šv. Mykolo altorius, prie kurio buvo palaidota 1418 m. mirusi kunigaikštienė Ona⁴⁸, o vėliau ir pats Vytautas, buvo ne atskiroje koplyčioje, bet pačiame bažnyčios tūryje, netoli presbiterijos. Tikėtina, ir kad 1423 m. funduota Manvydų koplyčia irgi buvo įrengta pietinėje šoninėje navoje. Tik vėliau koplyčias imta statyti tarp kontraforsų prie šoninių bažnyčios sienų. Iki 1530 m. gaisro prie pietinio fasado buvo pastatytos penkios koplyčios: 1463 m. prie šio fasado vakarinės dalies funduota Goštautų koplyčia; 1462–1480 m. į rytus nuo tuometinio centrinio pietinio įėjimo pastatyta Stanislovo Sendivojaičio funduota Švč. Trejybės koplyčia⁴⁹; 1495 m. šalia Goštautų koplyčios, jai iš vakarų („pietų pusėje, tarp pono Goštauto koplyčios ir didesniojo bokšto“)⁵⁰, pastatyta vyskupo Vaitiekaus Taboro funduota Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų (*Gaudeamus*) koplyčia; šalia Goštautų koplyčios iš rytų, virš tuometinio šoninio įėjimo, prieš 1514 m. buvo pastatyta kanauninko Kasparo iš Varšuvos koplyčia, netrukus (1523 m.) prijungta prie Goštautų koplyčios⁵¹; apie 1530 m. vyskupo Jono iš Lietuvos kunigaikščių lėšomis prie pietinio fasado pastatyta koplyčia, į kurią perkelta senesnė Vytauto funduota Šv. Mykolo altarija⁵².

Šiaurinėje pusėje per tą patį laikotarpį pastatytos keturios koplyčios: į vakarus nuo šoninio įėjimo, manoma, 1436 m. buvo pastatyta Kęsgailų I-oji koplyčia⁵³, o į rytus nuo šio įėjimo 1476 m. Mykolas Kęsgaila fundavo kitą koplyčią, vadinamą Kęsgailų II-ja; į vakarus nuo Kęsgailų I-osios koplyčios Kazimieras Jogailaitis fundavo karališkąją Švč. Mergelės Marijos, šv. Andriejaus ir šv. Stanislovo koplyčią, kurioje buvo palaidotas 1484 m. miręs šv. Kazimieras; 1524 m. virš šiaurinio šoninio įėjimo perkelta anksčiau pietų pusėje buvusi kanauninko Kasparo koplyčia. Dokumentuose užfiksuotas šių koplyčių santykis su kitais bažnyčios architektūriniais elementais ir padėtis viena kitos ar atžvilgiu, taip pat kriptų vieta, rodo, kad koplyčios neabejotinai statytos jau prie „didžiosios“, stačiakampio plano katedros, o tai reiškia, kad literatūroje pasitaikantys bandymai katedros išplėtimo

⁴⁸ Balinskis M., *Vilniaus miesto istorija*, Mintis, 2007, p. 150. Homolicki M., *Katedra wileńska*, in: LMAVB RS, f. 43–24601, l. 2.

⁴⁹ Kitkauskas N., *Vilniaus pilys*, 1989, p. 19. L. Gucevičius jos vietoje įrengė pietinį įėjimą.

⁵⁰ Kurczewski J., *Kościół Zamkowy*, t. 2, s. 54. Tai reiškia, kad vakariniame bažnyčios fasade XV a. pabaigoje būta dviejų nevienodo dydžio bokštų, tik neaišku kada jie pastatyti.

⁵¹ Kurczewski J., *Kościół Zamkowy*, t. 3, s. 29–30.

⁵² Homolicki M., *Katedra wileńska*, l. 62, 85v.

⁵³ 1541 m. vyskupas Paulius Alšėniškis Kęsgailų I-ją koplyčią dovanojo kunigui Juozapui Jasinskiui, kuris ją perstatė. 1620 šią Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų ir Šv. Jokūbo koplyčią kapitula perleido L. Sapiegai [Kurczewski J., *Kościół Zamkowy*, t. 3, p. 104]

laiką nukelti į XVI a. pradžią neturi pagrindo. Kita vertus, akivaizdu, kad iki XVI a. 4 dešimtmečio skirtingu laiku prie šoninių navų pastatytos koplyčios iš pradžių neturėjo bendros šoninės sienos. Tai galėjo atsitikti tik atstatinėjant bažnyčią po 1530 m. gaisro. Remonto darbai vyko ilgai – iki 1557 m. Nuo 1536 m. atstatymui vadovavo garsus italų architektas Bernardinas Zanobis da Džanotis (Bernardino Zanobi da Giannoti)⁵⁴, po jo mirties (1541 m.) darbus tęsė Džovanis Činis (Giovanni Cini). Greičiausiai šio remonto metu iš dalies perstatyta rytinė siena, permūrytos šoninių fasadų viršutinės dalys, čia iškirsti nauji langai (Kitkauskas šiuos langus priskiria XV a. bažnyčiai ir pastebi, kad jie galėjo būti kiek daugiau nei 4 metrų aukščio, be to, pietinių langų sąramos buvo apie 60 cm aukščiau už šiaurinės sienos langų sąramas). Mano nuomone, tokie langai viršutinėje sienų dalyje galėjo atsirasti tik po to, kai senuosius gotikinius langus ėmė dengti šoninės koplyčios. Tik XVI a. viduryje koplyčios jau stovėjo beveik per visą šoninių fasadų ilgį, iki 1557 m. jos buvo perstatytos, suvienodinant plotį ir aukštį ir iš išorės suteikė pastatui bazilikinį vaizdą, užfiksuotą XVII a. pr. grafikoje. Šiame kontekste tampa suprantama 1542 m. užuomina apie bažnyčios „išplėtimą“ į pietų pusę – tais metais prie pietinės katedros sienos, šalia Švč. Trejybės koplyčios, vyskupo Pauliaus Alšėniškio rūpesčiu buvo pastatyta naujoji Manvydų koplyčia, nes senoji šios giminės koplyčia, nors 1530 m. nuo ugnies nenukentėjo, pertvarkant katedros vidaus erdvę, buvo nugriauta⁵⁵.

Įdomu, kad prieš atvykdamas į Vilnių, 1531–1535 m., B. Zanobis da Džanotis su tais pačiais pagalbininkais kaip ir Vilniuje perstatė Plocko katedrą⁵⁶, kuriai suteikė būtent bazilikinę formą, o viršutinėje sienų dalyje įkomponavo langus su pusapskritėmis sąramomis, primenančiomis pastogėje išlikusių Vilniaus katedros langų užbaigimą⁵⁷.

Apibendrinant galima teigti, kad Jogaila pirmąją bažnyčią Vilniuje pastatė ne vėliau kaip 1386 m., pamatams panaudodamas ankstesnius iki šiol nenustatytos paskirties pastato mūrus. Tikėtina, kad iš pradžių bažnyčios navų dalyje buvo įrengta krikštykla. Po 1387 m., pertvarkant bažnyčią į katedrą, atliktos tik nedidelės rekonstrukcijos (panaikintas krikštyklos baseinas, suklotos naujos plytų grindys, iškirstas portalas vakariniame fasade, pastatyti puspilioriai prie rytinės ir vakarinės sienos). Po 1399 m. gaisro Vytauto rūpesčiu katedra perstatyta, ją smarkiai išplečiant. Iki 1530 m. gaisro prie pietinio ir šiaurinio fasadų buvo statomos įvairios koplyčios, kurios XVI a. viduryje, atstatant bažnyčią, perstatytos ir apjungtos į bendrą tūrį, iš išorės suteikiantį bažnyčiai bazilikos išpūdį.

⁵⁴ Sutartis su architektu, pasirašyta 1534 m, publikuota: Kurczewski J., *Kościół Zamkowy*, t. 2, Wilno, 1910, p. 107–109.

⁵⁵ Kitkauskas N., *Vilniaus pilys*, 2012, p. 32. Tiesą sakant, atitinkamai galima kalbėti ir apie išplėtimą į šiaurę.

⁵⁶ Brzeziński D., „Matka kościołów Mazowsza. Przebudowa prezbiterium kościoła katedralnego w Płocku w 100-lecie rekonsekracji katedry (1903 – 2003)“, in: *Studia Płockie*, Nr. 32, 2004, s. 32.

⁵⁷ Šių langų rekonstrukcinį piešinį ir išlikusių fragmentų nuotraukas publikavo N. Kitkauskas (*Vilniaus pilys*, 2012, p. 213 – 214, il. 267, 268), tačiau, mano nuomone, klaidingai datavo juos XV a.

Šaltiniai ir literatūra

1. Adomonis T., Čerbulėnas K., *Lietuvos TSR architektūros ir dailės istorija*, t. 1, Vilnius: „Mokslas“, 1987
2. Arszyński M., *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230 – 1454)*, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1995
3. Balinskis M., *Vilniaus miesto istorija*, Mintis, 2007
4. Baronas D., „Perkūno šventykla Vilniuje: senų mitų ir naujų mokslinių tyrimų nedermė“, in: *Naujasis Židinys – Aidai*, 2012, nr. 7, p. 442–447.
5. Brzeziński D., „Matka kościołów Mazowsza. Przebudowa prezbiterium kościoła katedralnego w Płocku w 100-lecie konsekracji katedry (1903 – 2003)“, in: *Studia Płockie*, Nr. 32, 2004, s. 27–50.
6. *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230-1454)*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1995
7. *Codex epistolari Vitoldi, Magni Ducis Lituaniae, 1376–1410*, wyd. A. Prochaska, Kraków, 1882
8. Gudavičius E., *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999
9. Katalynas K., „Vilnius XIII amžiuje. Mitai ir faktai“, in: *Kultūros paminklai*, 2000, Nr. 6, p. 207–219.
10. Kirkor A. H., *Bazylika litewska*, Kraków, 1886
11. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. Jan Fijałek, Władysław Semkowicz, t. 1, Kraków: Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności, 1932
12. *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sud. Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2006
13. Kurczewski J., *Kościół Zamkowy, czyli Katedra Wileńska*, t. 1- 3, Wilno, 1910
14. Kurnatowska Z., „Baptysterium poznańskie“, in: *Slavia Antiqua*, 1998, Nr. 39, s. 51–69
15. Levandauskas V., *Lietuvos mūro istorija*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2012
16. *Lietuvos architektūros istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*, Vilnius: Mokslas, 1987
17. *Lietuvos istorija*, t. III: *Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų. XIII a – 1385 m.*, Vilnius: Baltos lankos, 2011
18. Pukienė R., „Vilniaus Žemutinės pilies teritorijos užstatymo raidos dendrochronologiniai tyrimai“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai ir jų atkūrimas europinės*

- patirties kontekste*, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2009, p. 85–96.
19. *Rachunki dworu króla Władysława Jagielly i królowej Jadwygi z lat 1388 do 1420*, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków, 1896
 20. Rackevičius G., „LDK valdovų rūmų ir Vilniaus pilies teritorijos tyrimai 2002–2009 metais“, in: *Lietuvos pilys*, Nr. 5, 2009, p. 44–62.
 21. Ragauskas A., „XIV–XVI a. pradžios Vilniaus žemutinės pilies istoriniai šaltiniai“, in: *Vilniaus Žemutinė pilis XIV – XIX a. pradžioje. 2002 – 2004 m. istorinių šaltinių paieškos*, sud. Raimonda Ragauskienė, Vilnius: Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“, 2006
 22. Remecas E., „Vilniaus gaisro datavimo problematika: ar tikrai Vilniaus pilis sunaikino 1419 m. gaisras?“, in: *Lietuvos pilys*, Nr. 6, 2010, p. 76–91.
 23. Turnbull S., *Crusader Castles of the Teutonic Knights*, vol. 1, Osford: Osprey Publishing, 2003
 24. Voronin V., Lenkijos karalius, besiilsintis ramybėje ne Krokuvoje: Aleksandro Jogailaičio palaidojimo Vilniuje aplinkybės, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, sud. Daiva Steponavičienė, Vilnius: Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija, 2007, p. 41–45.
 25. Zink H., *Ermländische Hallenkirchen. Ein Beitrag zur Geschichte der mittelalterlichen Architektur des Ordenslandes*, Königsberg, 1938
 26. Žalėnas G., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos bažnyčių varpai ir jų gamintojai*. Daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2015